

Selçuklu Hakimiyetinde Halep'in Ekonomik Yapısı^a

Emin KIRKIL^{b, c}

Özet

Günümüzde Suriye iç savaşı nedeni ile sıkça adını duyduğumuz Halep şehri, stratejik konumundan dolayı tarih boyunca Doğu Akdeniz-Anadolu- Arap Yarımadası- Mısır- İran coğrafyaları ile etkileşim içerisinde olmuştur. Bu konum onun siyasi kaderi kadar ekonomik durumunu da belirlemiştir. Bölgede etkin olan devletlerin bir biri ile mücadelesi şehrin ticari ve ekonomik durumunu doğrudan etkilemiştir. İslam-Bizans mücadeleleri, Fatimilerin bölgede hakimiyet kurma çabaları, yerel Arap emirliklerinin mücadeleleri Orta Çağ'da Halep'in ticari ve ekonomik durumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Selçuklu sultanı Melikşah'ın Suriye seferi sonucunda Türklerin hakim olduğu şehir özellikle ilk Selçuklu Valisi Kasımu'd-devle Aksungur'un almış olduğu tedbirler sayesinde ticari potansiyeline yeniden kavuşmuştur. Her ne kadar Haçlı Seferlerinden bu yönü ile olumsuz bir şekilde etkilenmiş olsa da, Selçuklu hakimiyet dönemi şehirde ticaret hayatının canlandığı bunun sonucu olarak da şehir ekonomisinin ve fiziki yapısının geliştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Halep
Selçuklu
Kasımu'd-devle Aksungur
Ekonomik Yapı

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 07.02.2020
Kabul Tarihi: 22.03.2020
Doi: 10.18026/cbayarsos.686157

Economic Structure of Aleppo Under The Seljuk Empire

Abstract

The city of Aleppo, often heard about nowadays due to the Syrian Civil War, was in interaction with the Eastern Mediterranean- Anatolia- Arabian Peninsula-Egypt-Iran geographies throughout the history due to its strategic location. This location determined its economic status as well as its political fate. The struggle of the states, which were active in the region, directly affected the commercial and economic situation of the city. The Islamic-Byzantine struggles, the attempts of the Fatimids to dominate the region, and the struggles of the local Arab Emirates negatively affected the commercial and economic situation of Aleppo in Middle Ages. As a result of the Syrian expedition of the Seljuk Sultan Melikshah, the city, dominated by the Turkish, regained its commercial potential especially thanks to the measures taken by the first Seljuk Governor Kasımu'd-devle Ak Sungur. Although it was negatively affected by the Crusades in this aspect, The Seljuk domination period emerged as a period when the commercial life of the city revived and as a result, the city's economic and physical structure enhanced.

Keywords

Aleppo
The Seljuk
Kasim al Dawla Aqsounqur
Economic Structure

About Article

Received: 07.02.2020
Accepted: 22.03.2020
Doi: 10.18026/cbayarsos.686157

^a Bu çalışma, Emin Kırkıl'ın "Selçuklu Döneminde Halep" isimli doktora tezinden türetilmiştir. Emin Kırkıl, Selçuklu Döneminde Halep, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı yayınlanmamış doktora tezi, Elâzığ 1999.

^beminkirkil@hotmail.com

^cDr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID:0000-0002-9753-2120

Giriş

Antik ve Orta Çağ dünyasının bir çok bölgesi ile bağlantı sağlayabilecek bir konumda bulunan Halep, bu özelliği ile her dönem bir ticaret şehri olmuştur. Ne var ki bu avantajlı konum onun sıkça bölge güçlerinin hakimiyet alanı olması gibi olumsuz bir neticeyi de beraberinde getirmiştir. İlk İslam fetihlerinin ardından uzunca süre İslam-Bizans mücadelelerinden etkilenen şehir ve ekonomisi, özellikle Emevi iktidarının son bulması neticesinde Suriye'nin ihmal edilmesi gibi bir politik yaklaşımdan etkilenmiştir. Abbasilerin otoritelerinin zayıflaması ile birlikte bir yandan Fatimilerin bölgeyi ele geçirme teşebbüsleri bir yandan da bu dönemde oluşan yerel hanedanların hakimiyet mücadelesi şehrin ticaret hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum aynı zaman da şehrin fiziki gelişimi ve imarında da kendisini hissettirmiştir.

Urfa, Antakya ile birlikte Selçuklu hakimiyetine geçen Halep, bu dönemde sağlanan istikrar neticesinde ticari potansiyeline yeniden kavuşmuş, canlanan ticaret şehir ekonomisinde ve şehrin imarında etkisini göstermeye başlamıştır.

Ticaret Mekanları

Kısaca çarşı ve pazarlar olarak isimlendirebileceğimiz ticaret ve zanaat yerlerinin vasıfları ve konumlarına geçmeden önce, çarşı ve pazar oluşumunun nasıl gerçekleştiğini tespit etmeye çalışacağız. Bu açıdan yaklaşıncı, Halep'te görülen ilk özellik Helenistik döneme ait geniş bulvarın zamanla üzeri kapatılarak sukralara dönüştürülmüş olmasıdır. Esasen bu değişim İslamiyet'ten önce başlamış olup, önce kolonlar arasındaki revaklar işgal edilmiş ve zamanla yollar çeşitli sukralarla dolmuştur (ELISSEEFF,1967:134). Revakların altındaki geçiş yollarına dokunulmamış ve Halep'teki gibi fenerlerle aydınlatılan kavşakları kubbelerle kapatılmış kapalı çarşılar oluşmuştur. Bu oluşumun neticesinde ortaya çıkan dükkânların ön cepherleri iki ile dört metre arasında olup, iki ahşap kepenkle kapatılmıştır. Bunlardan üst kepenk kaldırıldığı zaman rüzgârlık vazifesini görür, alttan bir destek üzerine açılan alt kepenk ise malların teşhirine yarayan tezgâh vazifesini görürdü (SAUVAGET,1941:120; ELISSEEFF,1967:854-855). Üç veya dört metre derinliğinde olan dükkânların dipteki kısmı, arka sokağa açılan bir atölye şeklinde uzatılmıştır.

Uzak yerlerden gelen tüccar funduklarda geceliyorlardı. Buraya yük hayvanlarını da getirebiliyor, mallarını depolayabiliyorlardı. XII. yüzyıldan itibaren fundukun yerini, perakende ve toptan satışların da yapıldığı hanlar aldı. Hanlar genellikle şehrin içinde, hububat pazarının (Suku'l-Kemh) civarında yer alıyordu.

Bu tarihî gelişim süreci içerisinde, Hişam b. Abdülmelik zamanında açık alanlardan kapalı yerlere geçişi doğuran, açık alan pazarından (suku'l-gubar) kurulu pazara (han/ kayseriye) dönüşümün meydana geldiğini böylece sabit ve sürekli pazaryerlerinin kurularak buralardan çeşitli vergilerin toplandığını söyleyebiliriz (CHALMETA,1992:150).

Halep toponomisi ve topoğrafyasını bilmek, bize yalnızca büyük ekonomi merkezlerinin durumu hakkında bilgi vermez. Bu aynı zamanda şehirdeki zanaat grupları hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlar.

Bu açıdan bakıldığında zaman İbn-i Şeddad'ın 609/1212 senesine ait Halep gelirlerine dair verdiği liste büyük önem taşır. Müellifimizin verdiği bu listede yedi adet çarşı, pazar ve han gibi

ekonomik merkez mevcuttur. Bunlar Deve-At-Sığır pazarı, Köle veya Un Pazarı⁴ (İBN-İ ŞEDDAD,1564:106a; İBN-İ ŞIHNE,1909:148), Koyun Pazarı, Türkmen Koyun Pazarı, Oduncular Çarşısı, Kirişçiler Çarşısı ve Sultan Hanı'dır. Diğer vergi gelirlerinin büyük bir kısmını da çeşitli zanaatkâr grupları oluşturmaktadırlar ki şüphesiz bunların çoğunluğu da belli çarşılarda kümelenmişlerdi. Örneğin sabuncuların mesabîn, demircilerin haddadîn, ipekçilerin harirîn, iplikçilerin habbalîn ve dericilerin de dabbağın çarşılarını oluşturduklarını söyleyebiliriz.

İbn-i Cübeyr Halep kapalı çarşılarının üstü kapalı, dükkânların birbirine bitişik olduğunu söyler ve devamla, "insan burayı gezerken bir sanat sergisinden diğerine geçiyor, bütün medeni sanatları görmek imkânını buluyor" diyerek hayranlığını ifade eder (De GOEJE,1907:352). Halep Ulu Camiî esasen, antik dönemin pazar yeri üzerinde kurulmuştur. Şehrin bu mıntıkası ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirir. Nureddin döneminde Ulu Cami çevresinde üç tane kapalı çarşı vardır. Bunlardan kumaşçılar çarşısı ciddi bir onarım görmüş olup, batıya doğru uzatılmıştır. Bu kayseriye özelliği gösterdiği için onun üzerinde ayrıca duracağız. Cami çevresindeki ikinci kapalı çarşı ise Suku'l-Bazu'l-Halî olarak isimlendirilen eskiciler çarşısıdır. Üçüncüsü ise Mecdettin çarşısıdır. Bu zat Nureddin'in Halep naibi olduğu için bu çarşı da Nureddin'e mal edilmektedir. Bu çarşılar Batınîlerin 565/1170'de çıkarttıkları yangında hasar görmüşlerdir (SAUVAGET,1933:120n.386). Bunların dışında yerlerde olmak üzere Züccaciye ve Serracin kapalı çarşıları da vardı ki bunlardan sonuncusu Nureddin döneminde başka bir yere taşınmıştır (SAUVAGET,1933:121).

Gıda maddesi satıcıları ve sokak satıcıları antik dönem agorasında toplanmış idi. Ancak bu alanda Ulu Cami inşa edilince bunlar buradan taşınmak zorunda kaldılar. Hişam b. Abdulmelik döneminde, Babu'l-Cinan yakınlarında gıda satıcıları için bir yer yaptırıldı. Burası aslında geleneksel pazaryerinin planına uygun olarak, kapıları avlunun üstünü kuşatan üstü kapatılmış kolonların bulunduğu bir alana açılan bir dizi dükkânın merkezi bir avlu etrafında toplandığı bir handı. Sokak satıcılarının pazarı ise bunun yakınında, şehrin surları dışında bir yerde idi SAUVAGET,1933:77n.217; ELISSEEFF,1967:861; SAUVAGET,1933:149).

Bab-ı Antakiyye tarafındaki antik dönemin kolonlu caddesi, son dönemlere kadar önemli bir ticaret bölgesi olarak kaldı. Zira bu cadde ve bitişik sokaklarda çeşitli kapalı çarşılar kümelendi. Bunların başlıcaları, ip ve urgan satıcıları (Suku'l-Habbalîn), odun satıcıları (hattabîn), hasır satıcıları (hassarîn), demirciler (haddadîn), tandır imalatçıları (tenariyyûn), av kuşları satıcıları (bezadire) idi (ELISSEEFF,1967:861). Ayrıca Bab-ı Antakiyye' nin giriş tarafında, maristan yakınlarındaki Suku'l-Heva'yı (İBN-İ ŞIHNE,1909:231) da bu gruba dâhil etmek gerekir.

Şehrin kuzeyindeki Sadla ve Sehliyye mahallelerinde taş yontucuları (haccarîn), sabun atölyesi, tabakhane, deri satıcıları ile deriyi tabaklama işleminde kullanılan sumak satıcıları ve kürkçüler (ferrayîn) bulunuyordu (ELISSEEFF,1967:862). Eyyûbîlerden el-Melikü'n-Nasr Yusuf, Ulu Cami'nin doğusunda iki çarşı yaptırarak, önce ipekçileri sonra da bakırcıları buraya naklettirdi (İBN-İ ŞEDDAD,1564:13a-b). İbn-i Şeddad'ın ifadesine bakılırsa bu zanaat grubunun faaliyetlerinin daha önceleri de mevcut olduğuna hükmedilebilir. Ayrıca şehirde bir de okçular (neccabîn) çarşısı mevcut idi (İBN-İ ŞIHNE,1909:108).

⁴ Burada yazılan kelime Köle Pazarı manasına gelmektedir. Sauvaget ise bunu Un Pazarı manasına gelen "dakik" şeklinde düzeltmektedir. Bkz. J. SAUVAGET, *LesPerlesChoisies....*, Beyrut 1933, 164.

Halep'teki ed-Devvab, kırsal kökenli pazarlardan olup şehrin dışında idi (CHALMETA,1992:144). Büyük bir ihtimalle el-Hâzır semtinde bulunuyordu. Bu semtte bir de Savar Kervansarayı vardı. İki katlı olan binanın bir kısmı, şehre hücum edenlere siper vazifesi gördüğü için, Zengî tarafından yıktırılmıştır (SAUVAGET,1933:121n.392). Bunlardan başka, yerlerini tam olarak tayin edemediğimiz, Bevati, Attarin, Zerb, Sarmatiyye, Kutn ve Kays çarşıları da vardı (A. el-BEK,1987:463).

Bunlardan başka bazı ticarî faaliyet ve üretimlerin evlerde de icra edildiğini düşünmek yanlış olmasa gerektir.

Kayseriye

Burası özel bir kapalı çarşıdır. Etrafı çevrili ve çok sağlam kapıları vardır. Bir avlunun kenarında dikdörtgen veya kare bir plan üzerine kuruludur. Sürekli gece bekçisi bulunuyordu. Bu büyük han, kuyumcular veya halı atölyeleri gibi değerli malların depolandığı bir yer veya Zengîn bir zanaat grubunun atölyelerinin bulunduğu bir yer olarak şehir hayatında önemli bir rol oynuyordu (ELISSEEFF,1967:858).

İsmi Yunancadan gelen kayseriye, sonraları han veya funduk şeklini almıştır. Ne var ki funduk, kayseriyeden farklı olarak sadece depo vazifesi görüyordu. Orada bir üretim faaliyeti söz konusu olmadığı gibi doğrudan halka satış da yoktu. Nureddin döneminde bir satış funduku şeklini alarak gelişti. XII. yüzyıldan itibaren birçok çeşitleri görülmeye başlandı.

Kayseriye, Halı Kayseriyesi veya Kürk Kayseriyesi gibi içinde bulunan mallara göre isim alırlardı. Bir kısmı ise sultan veya vezir gibi üst düzey yöneticilerin ismini taşıyordu. Halep'te Helenistik dönemde en önemli ticaret merkezi, sonraları Ulu Cami'nin yapıldığı yerde bulunuyordu. Kumaş Kayseriyesi de bunun yanında idi. Hamevî'nin, İbn-i Batlan'dan naklen anlattığına bakılırsa, bu kayseriye yirmi dükkândan müteşekkildi. Burada her gün 20.000 dinarlık mal satılıyordu (Dé GOEJE,1907:308; MAZAHARİ,1996:202). Bu da yıllık 7. 300. 000 dinar eder ki yalnız kumaş alış verişinden böyle bir meblağın elde edilmiş olmasına inanmak güçtür. Burada bir rakam hatası olduğunu veya diğer malların satışından da elde edilen miktarın ilave edilmiş olabileceğini düşünebiliriz.

565/1170 senesinde çıkan yangında Ulu Cami hasar görünce, Nureddin burada bir düzenlemeye karar verdi. Bunun için Kumaş Kayseriyesinin büyük bir kısmını cami lehine istimlak etti. Kumaşçılar için caminin doğu, güney ve batısında üç yeni çarşı yaptırdı (ELISSEEFF,1967:860; SAUVAGET,1933:119). Bu yeni düzenleme ile artık kayseriye özelliğini kaybetmiş oldu.

Nureddin döneminde, Ulu Cami'nin güneydoğusundaki antik kolonlu yolun güneyinde yeni kayseriye kuruldu. Bunlar Kayseriyetü's-Saga (Kuyumcular Çarşısı) ve Kayseriyetü's-Sarf (Sarraflar Çarşısı) idi. Bunlardan kuyumcular çarşısından bazı dükkânların geliri, Nureddin tarafından, Asruniyye Medresesine vakfedilmişti. Daru'z- Zekât (Zekât Dairesi) ve Muhtesib Dairesi de bunların yanında idi (ELISSEEFF,1967:860). Böylece şehrin bu bölgesi bir finans merkezi özelliği kazanmış oldu.

Ticarete Konu Olan Mallar

Bir ticaret şehri olarak Halep'te ticarete konu olan mallar çeşitlilik arz etmektedir. Bunlardan bir kısmı diğer bölgelerden getirilip çeşitli yerlere satılan transit ticaret malları olup, büyük bir kısmı da Halep'te üretilen tarım ve sanayi mallarıdır.

Transit ticaret merkezi olarak Halep'e getirilen mallar arasında yünlü, ipekli, yezdî, rumî ve acemî türden kumaşlar; samur, vaşak, tilki, tavşan, sincap kürkleri; Çerkez köleler (İBN-İ ŞİHNE,1909:254) ile inci, altın, gümüş gibi mücevherat çeşitleri (İBNÜ'L-ADÎM,1951:167) önemli bir yer işgal ediyordu. Bu dönemde han ve kervansaraylardan elde edilen vergi gelirlerinin 380. 000 dirhemi bulması, transit ticaretin hacmi hakkında bize bir fikir verebilir. Halep ticaretinde şehirde üretilen ipek oldukça önemli bir yere sahip idi. Halep ipeği kalitesi bakımından aranılan bir tür olup, fuar dönemi olarak niteleyebileceğimiz bir aylık zaman zarfında, bu ipekten 100 yük bir günde satılıp bitiyordu. Bu bir aylık zaman zarfında Halep büyük şehirlerden birisi haline geliyordu (İBN-İ ŞİHNE,1909:254)⁵. Ayrıca Halep züccaciye mamülleri büyük bir şöhrete sahip olup, pek çok yere ihraç ediliyordu (NASR-I HÜSREV,1994:173 n16).

Aynı şekilde ağaç işlemleri de aranılan mamüllerden idi. Halep Ulu Camiî, Mescidü'l-Aksa Camiî ve Konya Alaettin Camiî minberleri Halepli ustaların eseri idi (ŞEŞEN,1983:216-217). Bunların dışında, Halep'te üretilen özel bir tür sabun aranılan bir cins olup Irak, Diyarbakir ve Anadolu'ya ihraç edilmekte idi (İBN-İ ŞİHNE,1909:254). Dericilikle ilgili faaliyetler de şehir ekonomisinde önemli bir yer işgal ediyordu. Nitekim 609/1112 yılı bütçesine bu iş kolunun katkısı 550.000 dirhem⁶ gibi önemli bir meblağa ulaşmakta idi.

Hayvancılık da Halep için önemli bir geçim kaynağı idi. Şehir çevresindeki Türkmen ve bedevi toplulukları bu işle uğraşırlardı. Eyyûbîler döneminde hayvan pazarlarından elde edilen vergi gelirinin toplamının 1. 130.000 dirhem nakdi ve 30.000 baş koyuna ulaşmıştı (İBN-İ ŞEDDAD,1564:106; İBN-İ ŞİHNE,1909:147-148). Bu rakamlar, bu konudaki faaliyetin hacmi hakkında ipucu verdiği gibi ticarete de önemli bir paya sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Halep ve çevresi tarım ürünlerinin çeşitliliği ile de dikkat çekmektedir. Buzaa vadisinde pamuk ve mısır yetiştirildiği kaynaklarımızın ifadesinden anlaşılmaktadır⁷. Başta buğday ve arpa olmak üzere, diğer hububat türleri de önemli miktarda yetiştiriliyordu (İBN-İ ŞİHNE,1909:252).

Halep ve Dımaşk'taki buğday fiyatlarını mukayese ettiğimiz zaman, Halep lehine büyük bir farkın gözlenmesi üretim potansiyeli ile ilgili olmalıdır⁸. Halep'te yetiştirilen *Nisibî* cinsi gülden üretilen kokular ve diğer mamüller de ihraç ediliyordu (İBN-İ ŞİHNE,1909:251). Yeşil fıstık, üzüm, elma, nar, kayısı ve incir gibi meyveler de önemli ölçüde yetiştirilip, bir kısmı

⁵İpekçilikle ilgili faaliyetlerden Halep hazinesinin geliri 609/1212 senesinde, 160.000 dirhem idi. İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, 106a.

⁶Bu meblağ 609 senesi bütçesinin yaklaşık 1/7 sine tekabül etmesi bakımından dikkat çekicidir.

⁷Haçlılarla ittifak yapan Dübeyş b. Sadaka Halep üzerine yürürken Buzaa vadisindeki mısır ve pamuk tarlalarını tahrip etmiştir. Bkz. İBNÜ'L-ADÎM, *Zübde*, II, 224; Ayrıca pamuk ve susam üretildiğine dair bkz., Yakut HEMEVÎ, *age.*, II, 308; MAKDÎSî, *Ahsenü't-Tekasîm*, nşr. M. J. De GOEJE, Leipzig 1906, 181.

⁸541 senesinde Halep'te buğdayın altı mekûkü bir dinar iken, Dımaşk'ta 548 senesinde bir mekûkü on dinardan satılıyordu. Bir mekûk buğday Halep'te 569 senesinde birbuçuk dinar iken, Dımaşk'ta 574 senesinde sekiz dinar idi. Bkz. İBNÜ'L-ADÎM, *Zübde*, II, 285; EBU- ŞAME, *Kitabu'r-Ravzateyn*, I, nşr. M. HİLMÎ- M. AHMED, Kahire 1956, 43-46; İBN-İ VASIL, *Müferrici'l-Kurub*, I, nşr. C. e'ş-ŞİYYAL, Kahire 1953, 100-102; İBNÜ'L-ESİR, *el-Kamil fi't-Tarih*, XI, çev. A. ÖZAYDIN, İstanbul 1987, 361.

taze bir kısmı da kurutulmuş olarak satılıyordu (İBN-İ ŞİHNE,1909:252-253; HEMEVÎ,1907:308). Meyve cinsinden olmak üzere, Halep'te karpuz ziraatı da önemli bir yere sahip idi. Çok meşhur olan *Rakkî* cinsi karpuzlar Kahire'ye kadar götürülüyordu (İBN-İ ŞİHNE,1909:253).

Esasen Selçukluların ilk Halep Valisi Kasımuğdevle Aksungur'un, birçok verginin kaldırılmış olmasına rağmen, hergün 1. 500 dinar vergi toplayabilmesi (İBNÜ'L- ADÎM,1976:100) şehrin ticarî ve ekonomik potansiyelinin ne kadar büyük olduğunu kanıtıdır.

Günümüzde de Halep ekonomisi hemen aynı özelliklere sahip olup, bölgenin tarım ürünleri ihtiyacını karşıladığı gibi dokumacılık ve sabun sanayii gelişmiş canlı bir ticaret merkezidir.

Ticaretin Gelişmesi için Alınan Tedbirler

Coğrafi konumu itibari ile stratejik bir öneme sahip olan Halep, bütün devletlerin hâkim olmak istedikleri bir şehir idi. Yine bu konumu itibari ile ticaret merkezi olma özelliğine sahipti. Şehrin bu özelliklerinden dolayı buraya hâkim olanlar, halka iyi davranmak ve hâkimiyetlerini pekiştirmek için bir takım tedbirler almak hususunda kendilerini zorunlu hissediyorlardı. Bunun sonucu olarak şehrin ekonomik gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla sıklıkla ticaret ve gümrük vergilerini kaldırıyorlardı. Kaynaklarımız bu konuda birçok örnek vermektedirler. Nitekim 406/1015 senesinde Fatımî Halifesi el-Hâkim bi-Emrillah, kendisine tabi olan Halep hâkimi Salih b. Mirdas'a hitaben yazdığı bir tevkiinde, Halep ve amalinde yaşayanları *müküs*⁹ ve *mezalim* vergilerinden affettiğini bildiriyordu (İBNÜ'L- ADÎM,1976:214). Aynı şekilde Melikşah da Suriye seferi sırasında geçtiği bütün şehirlerde bu tür ticarî vergileri kaldırıyorlardı¹⁰.

Halep'te ticaret için alınan tedbirler söz konusu olunca, kaynaklarımızın hemen hepsinin üzerinde ittifak ettikleri bir isim olarak, ilk Selçuklu valisi Kasımuğdevle Aksungur karşımıza çıkmaktadır. Halep valiliğine tayin edilen Aksungur, öncelikle yolların güvenliğini sağladı ve bunun devamını temin için de soyguncu ve yol kesicilerle iyi mücadele edebileceği düşüncesi ile eski bir eşkıya olan el-Micenn'i şehir reisliğine tayin ederek yolların ve kafilelerin güvenliğini sağlamakla görevlendirdi. Bundan başka kafilelerin can ve mal güvenliğinden, geçtikleri yerleşim birimindeki insanları sorumlu tutan bir uygulama getirdi.

Onlardan çalınan malı, kafilenin arazisinde bulunduğu ahaliye tazmin ettirme şartını getirerek bir nevi sigorta uygulaması getirmişti¹¹. Bu nedenle halk, kafilelerin mallarını korumak zorunda kalıyordu. Onun bu tedbirleri sonucudur ki kaynaklarımızın açıkça belirttiği gibi, her yönden gelen tüccar kafileleri şehre girmeye başlamış ve Halep insanların ikamet etmeyi arzuladıkları bayındır bir şehir haline gelmiştir (İBNÜ'L- ADÎM,1976:98; İBNÜ'L- ESİR,1963:15; İBN-İ VASIL,1953:19). Aksungur'un bu tedbirleri sonucunda Halep, Bizans-Fatımî ve mahallî emirlikler arasındaki uzun süren mücadele döneminde kaybettiği ticarî önemini yeniden kazanmıştır.

Nitekim Melikşah tarafından bazı vergilerin kaldırılmış olmasına rağmen, Aksungur'un şehirde her gün 1500 dinar vergi toplayabilmesi ticarî faaliyetlerde büyük bir artış olduğunu

⁹Bu vergi için bakınız, W. BJORKMAN, 'Meks', *İA*, VII.

¹⁰Melikşah tarafından kaldırılan bu vergilerin yekünü 600. 000 dinarı buluyordu. O. TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 3. Bsk., İstanbul 1980, 207, 342.

¹¹Aksungur'un bu sigorta uygulaması ile Türkiye Selçuklularında görülen uygulama arasında paralellik kurula bilir. Aralarındaki farklılık, Türkiye Selçukluları tazmin işini devlet olarak üstlenmiş iken Aksungur bunu ahaliye yüklemiştir.

açıkça ortaya koymaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Melikşah'ın Suriye seferi esnasında bölgede kaldırılmış olan vergilerin yıllık toplamının bütün bölge için 600. 000 dinara ulaştığı dikkate alınacak olursa, bir kısım vergilerin kaldırılmış olmasına rağmen Aksungur'un sadece Halep'te günlük 1.500 dinar vergi toplamasının büyük bir gelişme ile mümkün olabileceği daha iyi anlaşılır. Bu, ayda yaklaşık 45.000 yılda da 540.000 dinar eder ki bu da sultanın bütün Suriye'de kaldırdığı yıllık vergi miktarına denk bir meblağın sadece Halep'ten toplanabildiğini ifade etmektedir.

Selçuklu hâkimiyeti döneminde Halep'te, bir kısım vergileri kaldırma geleneğinin tek istisna ismi Tutuş'un oğlu Rıdvan'dır. Zira Rıdvan, Halep Selçuklu Meliki olarak daha önceleri mevcut olmayan gümrük, mal ve toprak vergileri tarh etmiştir (İBNÜ'L- ADÎM,1976:141). Şüphesiz bunlar daha önce kaldırılmış olan vergilerdi. Rıdvan'ın bu uygulaması, Haçlıların kuvvet kazanmaları neticesinde onlarla girilen mücadelenin devlete getirdiği malî yükü bir ölçüde hafifletmeye yöneliktir. Bu uygulamanın uzun ömürlü olmadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Rıdvan'ın ölümü üzerine onun yerine geçen oğlu Alp Arslan, babasının koymuş olduğu vergileri kaldırarak, Haçlılarla mücadeleden dolayı, bunalmış olan halkın sıkıntısını bir ölçüde hafifletmeye çalışmıştır (İBNÜ'L- ADÎM,1976:167). Halep'e hâkim olan İlgazi 514/1120 senesinde, pazar vergilerini kaldırıp, ağırlık ve uzunluk ölçülerini büyülterek ticaretin gelişmesi için bir takım tedbirler almıştır (AZİMÎ,1988:43). Aynı şekilde, Aksungur el-Porsukî de Halep'e hâkim olduğu zaman Haçlı saldırıları ile güç duruma düşen Haleplileri rahatlatmak için *mezalim* ve *müküs* vergilerini kaldırmıştır (İBNÜ'L- ADÎM,1976:230).

Halep'i ekonomik yönden kalkındırmak ve ticareti geliştirmek için bir kısım vergileri kaldırma geleneği en geniş şekli ile Nureddin Mahmud Zengî döneminde uygulanmıştır. Nureddin değişik yıllarda ülkesinin çeşitli bölgelerinde bir çeşit örfî vergi olan, *mezalim*, *müküs*, *me'une* ve *öşr* vergilerini kaldırarak (İBNÜ'L-ADÎM,1976:325; İBNÜ'L- ESİR,1987:323), bunların yerine *zekât* vergisini koymuştur (ŞEŞEN,1979:179). Selahaddin de Halep'e hâkim olduğu zaman yayınladığı bir menşurla haleplileri müküs vergisinden muaf tutmuştur (İSFAHANI,1979:111).

Haçlı seferleri neticesinde Doğu Akdeniz limanlarının ticarî yönden önem kazanması Halep'te ticarî faaliyetlerin genişlemesi sonucunu doğurdu. Özellikle kervan yolları ile Halep'e ulaşan doğu malları, buradan Antakya ve Lazkiye topraklarındaki limanlara ulaştırılıyorlardı. Bu dönemde Halep'e hâkim olan Eyyûbîler özellikle Venediklilerle ticarî antlaşmalar imzalayarak bu ticareti geliştirmeye özen gösterdiler ve bu amaçla onlara bazı vergi indirimleri sağladılar. el-Melikü'l-Aziz döneminde Halep'te bir Venedik Balyosu bulunduğu gibi, bir de mağazaları vardı. Daha önce iki kez yenilenmiş olan bu imtiyaz antlaşması 652 / 1254 senesinde tekrar yenilendi (W. HEYD,1975:419-421).

Halep Şehrinin Gelir Durumu

Halep, gerek ürettiği malların çok çeşitli oluşu ve gerekse ticaret merkezi oluşu nedeni ile geliri yüksek olan bir şehir idi. Bu özelliğini Halep Selçuklu Melikliğinin Haçlılarla mücadele ettiği dönem haricinde, hemen hemen bütün tarihi boyunca devam ettirmiştir. Şehrın gelir kaynakları; gümrük vergisi olan *müküs*, tartılardan alınan *me'une* vergisi, bir çeşit örfî vergi olan *mezalim* ile narh üzerinden alınan mezbaha, hayvan pazarı ve sebze-meyve ticareti vergileri idi (ELISSEFF,1967:804). Ayrıca mirasçısı olmayan terekeler de hazineye aktarılıyordu (İBNÜ'L-ADÎM,1976:275).

Abbasîler döneminde Halep'in devlet hazinesine ödemek zorunda olduğu vergi miktarını biliyoruz. Bu miktar Harun Reşid döneminde Avasım eyaleti ile birlikte 400.000 dinar, Me'mun döneminde 470.000 dinar idi. 204/819 senesinde 360.000, 250/864 senesinde 400.000 ve 371/981 senesinde 360.000 dinar idi (SOBERNHEIM,1934:228). Kaynaklarımızdan edindiğimiz bilgiye göre 359/970 senesinde Halep ve Humus'un, buralara bağlı yerlerle birlikte, *cizye* geliri 700.000 dirhemden fazla idi. Yine aynı dönemde buraların *haraç* geliri yedi *kanatir* yani 700 *ritl* idi ki bu erkeklerden kişi başına yılda bir dinar olarak alınıyordu (İBNÜ'L-ADÎM,1976:163).

Melikşah'ın Halep valisi şehirde her gün 1.500 dinar vergi topluyordu (İBNÜ'L-ADÎM,1976:100). Bu durum şehrin ekonomik potansiyeli ve ticareti canlandırmak için alınan tedbirlerin neticesini yansıtmaya bakımdan dikkat çekicidir. Esasen Melikşah'ın Suriye bölgesine 1.000.000 dinar vergi tarh etmiş olması (İBNÜ'L-ADÎM,1976:100) da bölgenin ekonomik potansiyeli hakkında ipucu verir mahiyettedir.

Halep Selçuklu Meliki Rıdvan, 507/1113 senesinde şehri sıkıştıran Haçlı kumandanlarından Tancred'e, Halep gelirlerinden 20.000 dinar vermeyi teklif etmiştir (SEVİM,1983:856). Halep için zor sayılacak yıllarda teklif edilen bu meblağ azımsanmayacak bir miktar olup şehrin gelirlerinin nedeni sağlam olduğuna işaret eder. Ancak zamanla Haçlı saldırılarının şiddetini artırması ve Halep'te siyasî otorite boşluğunun ortaya çıkması neticesinde, şehre bağlı yerlerin çoğu Haçlıların eline geçince Halep için siyasî açıdan olduğu kadar, ekonomik açıdan da çok zor bir dönem başlamış oldu. Nitekim İbnü'l-Adîm, "harap ve geliri az olan Halep'e hiç bir hükümdar sahip olmak istemiyordu" (İBNÜ'L-ADÎM,1976:206) diyerek bu durumu açıkça ifade etmektedir. Bu duruma ait çarpıcı bir örnek de İlgazi' nin Halep'e hâkim olduğu sırada yaşanır. Halep'in gelirleri öylesine azalmıştır ki İlgazi ile birlikte gelmiş olan Türkmenlerin günlük ihtiyacını dahi karşılayamamaktadır.

Halep Zengîler döneminde, özellikle de Nureddin'in hâkimiyeti altında eski müreffeh günlerine tekrar döndü. Nureddin ticareti canlandırmak maksadı ile *mezalim* ve *me'une* vergilerini büyük ölçüde kaldırdı. Bunların 567/1172 senesinde, bütün ülke genelindeki tutarı 568.460 dinar idi (İBNÜ'L-ADÎM,1976:334). Hemen ilave edelim ki bundan on beş yıl önce yaşanan deprem sonrasında da ülkesinin büyük bir kısmında toplamı 156.000 dinarı bulan *mezalim* vergisini daha önce kaldırmıştı. Bu miktarın yaklaşık üçte biri Halep'e ait idi¹². Bu dönemde, Avasım haricinde, Nureddin'in hâkimiyeti altındaki bölgelerden alınan verginin toplamı 402.733 dinar olup, bunun yaklaşık dörtte biri yani 96.186 dinarı Halep ve çevresinden toplanıyordu (SOBERNHEIM,1934:228).

Halep'in gelirleri hakkındaki en teferruatlı bilgilerimiz Eyyûbîler dönemine aittir. Kaynaklarımız, bu dönemde iktâ edilmiş topraklar ve amilliklerin haricinde, sadece şehirden elde edilen ve Halep hazinesine aktarılan gelirleri liste halinde vermektedir. Bu listeden Halep'teki ticaret ve sanayinin durumunu tespit etmek mümkün olduğu gibi, şehrin gelirindeki yükselişi de açıkça görmek mümkündür. Maliye kayıtlarına dayanılarak verilen bu bilgilere göre, el-Melikü'z-Zahir döneminde (609/1212), Halep hazinesinin gelirlerinin toplamı 6.984.500 dirhem (İBN-İ ŞEDDAD,1564:106a-b, İBN-İ ŞIHNE,1909:147-148) yani 465.633 dinar idi. Bunun 4.335.000 dirhemi kentsel faaliyetlerden elde ediliyordu. Geri kalan

¹²552 senesi depreminden sonra kaldırılan 156.000 dinarlık *mezalim* vergisinin şehirlere göre dağılımı şöyle idi. Halep 50.000 dinar, Dımaşk 20.000 dinar, Humus 26.000 dinar, Harran 5.000 dinar, Sincar 1000 dinar, Rahbe 10.000 dinar, Azaz 10.000 dinar, Telli Başır 21.000 dinar, el-Maarre 3.000 dinar ve Bedeviler 10.000 dinardır. Bkz.N. ELISSEEFF, *age.*, III, 804.

kısmı ise tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden sağlanıyordu. Yaklaşık yarım asır sonra, en-Nasr Yusuf II döneminde (656/1258), Halep hazinesinin geliri 8.000.000 dirhem yani 533.333 dinara yükselmiştir (SOBERNHEIM,1934:228). Bu da 76. 700 dinarlık bir artışı ifade etmektedir.

Sonuç

Bulunduğu konum itibari ile önemli yolların kavşak noktası durumunda olan Halep, bir ticaret şehri halinde gelişme göstermiştir. Bu özellik şehrin ekonomisinin ve imarının gelişiminde etkin bir rol oynamıştır.

Müslümanlar tarafından fethedildiği dönemlerde idari bir rol oynamadığı için önce cund merkezi Kinnesrin'in sonra da Dımaşk'ın gölgesinde kalmıştır. Abbasiler çağında bir yandan Emevilerin merkez coğrafyası olması nedeniyle izlenen Suriye'yi ihmal politikalarının kurbanı olurken, bir yandan da Abbasi otoritesinin zayıflaması ile ortaya çıkan Hamdani ve Mirdasi emirliklerinin mücadele alanı olması nedeniyle ticari faaliyetlerden yeterince faydalanamamıştır.

Selçukluların bölgeye hakim olmaları ile sağlanan asayiş ve istikrar Halep'in ekonomik potansiyelinin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Değişik bölgelerden gelen çok sayıda kervan şehre mal getirirken, şehirde üretilen çeşitli ürünler de değişik bölgelere satılmaya başlanmıştır. Böylece canlanan ticaret hayatı yeni han ve kayseriyelerin yapılmasına neden olmuştur. Bu gelişimin neticesinde Halep'in ilk Selçuklu valisi Aksungur günlük 1.500 dinar vergi toplayabilmiştir. Bu ekonomik gelişme şehrin imarında da kendisini hissettirmektedir. Nitekim Halep Kalesi ve Ulu Camiinde Selçuklu imar faaliyetlerinin izleri görüldüğü gibi, onun devamı niteliğinde olan Zengi döneminde şehir oldukça büyümüş birçok anıtsal yapı ile donatılmıştır.

Kaynakça

Azımi, *Tarih*, Nşr. A. Sevim, Ankara 1988.

Bjorkman W., 'Meks', *İa*, VII, 1993.

Chalmeta P., 'Pazarlar', *İslam Şehri*, Ed. R.B. Serjeant, Çev. E. Topçugil, İstanbul 1992.

Ebu- Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn, I-Iı*, Nşr. M. Hilmi- M. Ahmed, Kahire 1956.

El-Bundari, *Zübdetü'n- Nusra*, Çev. K. Burslan, İstanbul 1943.

El-Bek A., 'İslam Mimarî Mirasının Korunması Ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri', *İmmkbb*, İstanbul 1987.

Elisseeff N., *Nur Ad-Din, I-Iıı*, Damas 1967

----- 'Fizikî Plan', *İslam Şehri*, Ed. R. B. Serjeant, Çev. E. Topçugil, İstanbul 1992.

Et-Tabbah R, *İlamu'n-Nübela, Iv*, Halep 1923.

Hemevî Yakut, *Mucemu'l-Buldan, I-Xı*, Nşr. M. J. Dé Goeje, Leyden 1907.

Heyd W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Z. Karal, Ankara 1975.

İbn-İ Cübeyr, *Er-Rihle*, Nşr. M. J. De Goeje, Leyden 1907.

İbn-İ Şeddad, *El-Alaku'l-Hatire*, Topkapı Sarayı Revan Ktp. No: 1564.

İbn-İ Şihne, *Ed-Dürrü'l-Müntehab*, Nşr. Yusuf B. Serkis, Beyrut 1909.

İbn-İ Vasıl, *Müferrici'l-Kurub, I-V*, Nşr. C. E'ş-Şıyyal, Kahire 1953-1960.

İbnü'l- Adîm, *Zubdetü'l-Halebi-Iı*, Nşr. S. Dehhan, Dımaşk 1951-1968.

----- *Buğyetu't-Taleb, Iı*, Topkapı Sarayı Iıı. Ahmedktp. No: 2925; Selçuklularla İlgili Kısımlar, Nşr. A. Sevim, Ankara 1976.

İbnü'l-Esir, *El-Kamilfi't-Tarih, Xı*, Çev. A. Özeydın, İstanbul 1987.

----- *Devletü'l-Atabekiyye*, Nşr. A. Tolaymat, Kahire 1963.

İsfahanî İmadeddin, *El-Berku's-Şamî, V*, Nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1979.

Makdisî, *Ahsenü't-Tekasîm*, Nşr. M. J. De Goeje, Leipzig 1906.

Mazahari A., 'Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Yaşantısı', **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Ve Yerel Yönetimler, I**, Ed. V. Akyüz-S. Ünlü, İstanbul 1996, 202.

Nasr-I Hüsrav, *Sefer-Nâme*, 2. Bsk. ,Trc. A. Terzi, İstanbul 1994.

.Sauvaget J., *Alep I-Iı*, Paris 1941.

----- *Lesperleschoisies....*, Beyrut 1933

Sevim A., 'Azimî'nin El- Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklular İle İlgili Kayıtlar', **Bulleten, XLvıı/187** (Temmuz 1983), 843-868.

Sobernheim M., "*Halab*" *Eı¹ Iıı*, 1934.

Şeşen R., *Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983.

Turan O., *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti*, 3. Bsk., İstanbul 1980.